

84кэз
с
К-41

**ҚАРАЙДАР
мен
ҚЫЗЫЛГҮЛ**

с 84 кәз
к. 41

ҚАРАЙДАР МЕН ҚЫЗЫЛГҮЛ

Ноғай жырлары

Құрастырған және алғы сөзін жазған —

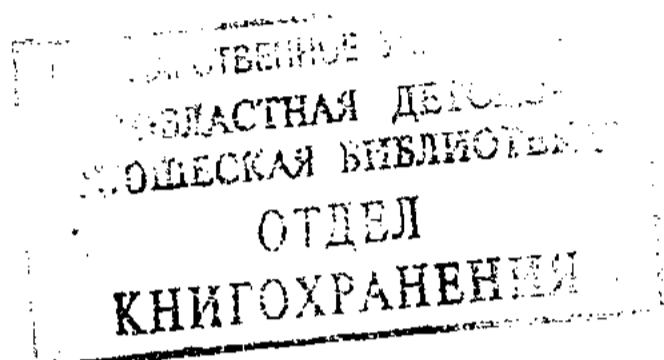
Рахманқұл БЕРДІБАЕВ

АЛМАТЫ
«ЖАЛЫН»
1989

84(0)4Тат —5

Қ 41

JP M

205801

Пікір жазған — *Рахымжан Отарбаев*

//

Қарайдар мен Қызылгүл: Ноғай жыры
Қ 41 /Құраст. және алғы сөзін жазған Р. Бердібаев.— Алматы: Жалын, 1989.— 200 бет.

«Қарайдар мен Қызылгүл» атты бұл кітапқа ноғай халқының «Айсылдың ұлы Әмет батыр», «Бозжігіт», «Шора батыр», «Әділ сұлтан» сияқты көлемді лиро-эпостық дастандары мен әр түрлі тұрмыс-салт, ғашықтық жырлары енген.

Сонымен қатар жинақта XIV-XIX ғасырларда өмір сүрген ақын-жыраулардың да жекелеген өлеңдері берілген.

К 480300000—78 157—89
408(05)89

84(0)4Тат—5

© Қазақша аудармасы,
«Жалын» баспасы — 1989

ISBN 5—610—00409—8
ст., -Каз, областная
детская библиотека
им. А. П. ГАЙДАРА

ЕГІЗ ЕЛ, ЕТЕНЕ ӨНЕР

I

БІР ЗАМАНДА «ноғай», «ноғайлы» деген атпен алыс-жақын елдерге мәлім болған халықтың соңғы ғасырлардағы тағдыры қалың көпшілікке қанықты емес еді. «Ноғай» атауы кейбір қазақ руларының құрамында кездескенімен, тұтас бір ел ретіндегі мағынасы бұлдырап, эпикалық ескі ұғым секілденетін. Ертегілерде, эпостарда ұшырасатын «ноғайлы заманы», «ноғайлы дәуірі» деген тұрақты тіркестер ғана тарихта осындай бір кезеңнің болғанынан саңылау түсіретін. Халық санасында бұл сөздердің терең ұялағандығы соншалық, «ноғайлы дәуірі» деген қазақтың төл ұғымындай етене естілетін. Әсіресе көне жыр мен аңыздың жалпы сарыны, эпос батырларының этникалық сипаттамасы «қазақ» пен «ноғай» терминдерінің бір түбірден тарайтынына күмән қалдырмайтын еді. «Қазақ емес, сарт емес, Қамбардың түбі ноғайлы» делінетін «Қамбар батыр» жырында. Мұрын жырау арқылы жеткен «Қырымның қырық батыры» жыр тізбегінің де күрделі идеясы ноғайлы жұртының бүтіндігі мен тәуелсіздігі үшін күреске саятын. «Ер Сайын», «Қобланды батыр» жырларында да ноғайлы мүддесі қатарластырыла айтылатын. Тіпті көне эпикалық аңызда — «Қозы Көрпеш — Баян сұлуда» да оқиға «Он сан ноғай Орманбет би заманында» болыпты деп келетін жерлер бар. Мұның бәрі халықтың эпикалық санасында көп ретте «ноғай» — «қазақ» деген түсініктің синонимі секілденіп кеткенін көрсетеді. Ал XV-XVII ға-

сырларда өмір кешкен Сыпыра, Асан, Қазтуған, Шалкиіз, Доспамбет шығармаларында ноғайлы елі атынан сөйлеу жиі кездеседі. Бұл жыраулар туындыларының қазақ, ноғай әдебиеттерінің ортақ қазынасы болып есептелуі — мейлінше табиғи құбылыс. Сөйтіп біздің халықтарымыз арасындағы ежелгі туыстықтың нышаны, ең алдымен, ауыз әдебиеті мұрасында мәңгілік куәлендірілгенін көреміз.

Қазақтың ұлы ғалымы Уәлиханов өзінің зерттеу еңбектерінде халқымыздың батырлық жыры негізінен ноғайлы дәуірінің туындысы деп күрделі тұжырым жасағаны мәлім. Әсіресе ол бұл пікірін тарихта аты белгілі қайраткерлер туралы нақтылы жырларға қатысты айтқан болатын. Шоқанның осы ғылыми концепциясы кейінгі зерттеушілер үшін үлкен бедел, зор тірек болып есептеледі. Күрескер ақын Сәкен Сейфуллин «Қазақ әдебиеті» (1932) деген монографиясында бұл мәселені көп тарихи фактілер келтіре отырып, кеңінен талдады. Қалай болған күнде де — қазақ ауыз әдебиетінің қалың қабаттары ноғайлы дәуірімен байланысты деген тұжырым — басқа да көптеген ғалымдар еңбегі арқылы дәйекті жалғастық тауып, анықталған қағида.

Ал осы ноғай халқының тегі, табиғаты, қонысы этникалық құрамы туралы тарихи деректер де фольклор фактыларын қуаттайды. «Ноғай — Алтын Орда әскерінің қолбасшысы Ноғай батыр ұлысының құрамына кірген, түрік тілдес қыпшақтармен араласып, олардың тілін қабылдаған түрік және монғол тайпаларының ұрпағы. Ноғайлар Едігенің ұлы Нұрадин (1426-40) билік еткен мемлекетке бірікті. XVI ғасырдың екінші жартысында Үлкен ноғай және Кіші ноғай болып екіге бөлінді. Кіші ноғай Еділдің батысын, Үлкен ноғай Еділдің шығысын мекендеді. Қырым ханына, Түрік сұлтандығына, орыс патшасына тәуелді ноғай халықтары 400 жыл бойы Қырым мен Еділ арасында өмір сүрді» («Қазақ совет энциклопедиясы», VIII том, 1976, 392-бет). Ноғай ордасы кезінде бұл шекаралық шеңбер анағұрлым кеңейгені белгілі. Осы жөнінде қазақ энциклопедиясында келтірілген мағлұматтан тағы да бір үзінді алайық: «Ноғай Ордасы — XIV ғасырдың аяқ кезінде Алтын Орданың ыдырауы нәтижесінде пайда болған феодалдық мемлекеттік бірлестік. Ноғай ордасы XIII ғасырдың екінші жартысында Алтын

орданың әскери қолбасшысы Ноғай әскерлерінің құрамына енген тайпалар мен маңғыт тайпаларынан құралған. Ноғайлар Еділден Ертіске дейін, Каспий және Арал теңіздерінен Қазан мен Тюменьге дейінгі жерлерде көшіп жүрген. Орданың орталығы Жайық өзені сағасындағы Сарайшық қаласы болды. Негізгі кәсібі — көшпелі мал шаруашылығы» (VIII том, 394-бет). Тарихтың бұл қысқаша тұжырымында қазақ пен ноғай бірлестігінің негізгі желілері жатыр. Бір-біріне егіздей ұқсас тілде сөйлеген, шаруашылық кәсібі ыңғайлас, түбі бірге туысқан халықтардың бірнеше ғасыр бойында бір мемлекет немесе одақ құрамында жүруі олардың ортақ мүдделестігін белгілеген, мәдени, рухани туындыларын да жақын еткен. «Ноғай-орыс» сөздігінің мәліметтеріне қарағанда қазақ халқын құраған негізгі этникалық тайпалар мен рулар ноғай ішінде де бар. Ендеше тілдік туыстықтың да, ауыз әдебиеті қоры ортақтығының да себебі айқын болса керек.

Зерттеушілер қазақ пен ноғайдың екеуінде де ертеден айтылып, сақталып келген фольклор жанрлары мен көркем сөз ескерткіштерінің құрамына қатысты қызғылықты пікірлер түйеді. Мәселен, ноғай ағартушысы А. Жәнібеков жинаған «Сөз қазынасы» деген төрт томдық қолжазбада «Мамай», «Айсылдың ұлы Әмет батыр», «Едіге», «Шора батыр», «Қазтуған», Әділ сұлтан», Ер Тарғын», «Қобланды батыр», «Күсеп батыр», т. б. жырлар топталған. («Ноғай халық йырлары, Москва, 1969, 16-бет). Революциядан бұрын ноғай жыршылары «Көкше батыр», «Манас», «Делі Ағыс», «Ер Қосай», «Қарасай», «Орманбет би», «Құрманбек», «Ер Сайын», «Қамыр батыр» эпостарын айтып келгені туралы да пікірлер бар (Аталған кітап, 18-бет).

Бір атап өтерлік нәрсе сол — қазақ пен ноғайда қатар сақталған жырлардың көлемі мен көркемдігінің арасында көп айырма кездесетіндігі. Жоғарыда көрсетілген және басқа жыр, аңыздардың ең толық, жетілген, көркем үлгілері қазақ нұсқалары екені кәміл. Ноғай халқы ғасырлар бойында бастан өткерген алуан түрлі ауыр оқиғалардың зардабынан талай аумалы-төкпелі жағдайға түсіп, шашыранды күн кешіп, эпикалық мұраны дамытуға мүмкіндік те таба алмаған секілді. Жыр үздіксіз айтылып, құлпырып, көркейіп кемелденуі үшін эпикалық дәстүр мен орта қажет екені белгілі. Айтушылар мен тыңдаушы орта

азайған сайын жырдың да ажары солғындай түспек, көлемі де қысқарып, ертегі-әңгіме түріне жақындай бермек. Ілгеріде мысалға алынған эпостың әрқайсысы қазақ нұсқасында, орта есеппен, алты мың, жеті мың өлең жолынан тұрса, ноғай нұсқаларының көлемі анағұрлым шағын. Көп жағдайда кең көсіле, шалқыта жырланатын эпикалық аңыздаулардың жұрнағы ғана қалған. Біз бұл арада фольклорлық мұраның сақталу заңдылықтары туралы ғана айтып отырмыз. Ғылым үшін, салыстыра зерттеу үшін үлкен болсын, кіші болсын, ауыз әдебиеті нұсқаларының бәрі де қызықты, бәрі де бағалы. Ноғай халқы фольклор қазынасын уақыт шаңының астында жоғалтып алмай, жадында сақтап келгені, сөйтіп қазіргі заманға жеткізгені сәттілік деуге болады.

Жанрлық бөлініске келгенде де ноғай ауыз әдебиетінің байлығы байқалады. Біз оның ішінен қаһармандық, ғашықтық жырларды да, тарихи, тұрмыс-салт өлеңдерін де, мақал-мәтелдерді де, жұмбақтарды да, айтыстарды да кездестіреміз. Сонымен қатар ноғай халқының әлеуметтік тұрмыс ерекшеліктеріне байланысты туған өзгеше жанрларды да (қазақ жырлары, ойын жырлар, шынылар) атап өту керек.

Бір кезде ұлан өңірді жайлаған, неше «сан» болып бөлінген көп ноғай қазір Ставрополь өлкесін, Қарашай-Черкес автономиялық облысын, Дағыстанды, Чечен-Ингушетияны ойдым-ойдым қоныстаған жүз мыңның бер жағындағы шағын ғана ел. Ноғай деп аталатын халықтың күрт «азайып» кетуінің түрлі себептері бар. Солардың ішінен біраз мәселеге тоқталсақ та жағдай анықтала түседі. Соңғы бірнеше ғасыр бойында күшті көршілердің, әсіресе Россия патшалығының дүмпуімен ноғайлардың әлденеше рет қоныс аударғаны белгілі. Осындай жағдайдың салдарынан бір кездегі тұтас ел бөлшектенген. Қалмақ хандарының шабуылдары да ноғай еліне ауыр тиеді. Сондай жорықтың бірі 1634 жылы болады. Ноғай жырларындағы тұрақты да қаһарлы жау қалмақ болып келетінінің түп негізі осыдан. Әсіресе алыс Жоңғариядан, жер түбінен көшіп келіп, Еділ мен Донның арасына орналасқан қалмақ хандығы патшалықтың ноғайларға қарсы саясатын жүзеге асыруына жұмсаған қанды шоқпары болады. Қырым мен Солтүстік Кавказды мекендеген көшпелі елдің үлкен бір бөлегі Түркияға

қоныс аударады. 1860 жылғы дерек бойынша, Түркияға 180 мың ноғай ауған («Қазақ совет энциклопедиясы», VIII том, 1976, 394-бет). Сондай-ақ Қырым татарлары мен ноғайлардың біразы Румынияға, Добруджа уәлейетіне кеткен...

Россия патшалығы көп ғасырлар бойында түркі тілдес халықтарды «татар» деген жалпы атаумен атап келгені белгілі. Осындай себеппен ноғай да татар аталып кете барған. Қырым және Астрахань ноғайларының көбі осылайша жаңа «есімге» ие болған. Қазақтардың кейінгі кезге дейін көп жағдайда «татар» және «ноғай» дегенді бір мағынада ұғып келгендігі де осындай хикметке байланысты. Сондай-ақ «литва татарлары», «польша татарлары» дегеннің де қазір Еділ бойында татар есіміне ие болып отырған, арғы тегі булгар болып есептелетін халыққа қатысы жоқ. Мұндай «ғажайып» тарихта аз кездеспейді. Мәселен, Солтүстік Азияны жайлаған саха халқы бүгінде жалпы жұртқа якут деген атпен мәлім. Ал шығыс Қазақстанмен іргелес жатқан алтай халқы күні кешеге дейін ресми документтерде ойрат деп жазылып келді. Тіпті алыстан мысал іздемей-ақ, патшалық Россия билеушілерінің еркімен қазақтың екі-үш жүз жыл бойы қырғыз делініп келгенін еске салсақ та жеткілікті.

Енді бірер сөз ноғай және қазақ фольклорының өзара жақындығының сыпаты жөнінде. Әдетте ауыз әдебиетіндегі үндестік, сарындастық сыры түрлі себептен болады. Халықтардың стадиялық дамуының, шаруашылық деңгейі мен бағытының бірыңғайлығынан туатын ұқсастықты жалпы тарихи-типологиялық қатарда қараймыз. Тілі бөлек болғанымен, негізінен көшпенді өмір сүрген түркі, монғол халықтарының фольклорындағы ұқсастық осы заңдылыққа саяды. Ал көп уақыт көрші, аралас-құралас отырғандықтан бір-бірінен ауысу процесі фольклорда тарихи-мәдени типологиялық құбылыс болып саналады. Қазақ пен ноғай ауыз әдебиетіндегі ортақ сарындар тарихи-генетикалық заңдылыққа жатады. Бұл екі халықтың фольклорындағы ұқсастық сол байлықты жаратушылар мен айтып таратушылардың әуел баста бір түбірден шыққан туыстығына байланысты. Бұлай болмаған күнде арасында мыңдаған шақырым алшақ жер жатқан Қазақстан мен Румыния ноғайларында «Қозы Көрпеш.— Баян сұлу» жырының мазмұн бірдейлігінің сырын түсіне

алмаған болар едік. «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» да өзге жыр, аңыздар секілді, қазақ пен ноғай құрамына қосылған ертедегі тайпалар мен рулардың бағы заманнан бері айтып келе жатқан төлі туындысы. Әрине, қоныс шалғайлыққа, түрлі этникалық, мәдени ортамен араласуларға, әлеуметтік-тұрмыстық жағдайларға байланысты ноғай фольклорына қосылған тың өрнектер, соны сарындар да жоқ емес. Міне, осы жақындық пен «өзгеліктің» сыпатын ноғай поэзиясы антологиясын оқыған зиялы қауым жақсы аңғарса керек.

Қазақ тілінде тұңғыш рет жарық көріп отырған ноғай халық өлеңдері жинағының жанрлық және көркемдік сыпатына аз-кем тоқталып өтуіміз ләзім...

II

КӨЛЕМДІ жырдың бірі — «Асылдың ұлы Әмет батыр». Қара сөзі, өлеңі аралас айтылатын бұл жырда бұрынғы хандар заманындағы қарапайым халыққа жасалып келген озбырлық сыры терең ашылған. Мұнда Жәнібек (Янбек) ханның қысым, ызғарына шыдамай, Айсыл батырдың елден кеткені, кейін туған жұртына жаудың қаупі төнгенде қайта оралып келгені, мұның батырлығы ұлы Әметке дарығаны сөз болады. Жауды жеңіп берген Әметке хан қызын қосуға уәде етеді, бірақ артынша тез айнап, қызын Бұғылы байдың ұлына атастырады. Осы жат хабарды естіген Әмет хан отырған үйге келіп, мақсатына жетпей тынбайтынын ескертеді. Әмет:

Ана Еділ бастан былғанды,
Тезірек тынса игі еді.
Енесінен тел қозылар айрылды,
Енелерін тезірек тапса игі еді,—

деп тұспалдап бастаған сөзін қайтпас жігерге, қайсар кекке толы жолдармен аяқтайды. Хан қызы Шәәрбекті Әмет алып қашып, тауға паналайды. Бұлардың соңынан Алау батыр бастаған қуғыншы түседі. Бірақ Алау батыр Әметті аяп, Әметке бас бармағын жаралатып кері қайтады.

Хан қудалауын қоймайды. Ақырында Әмет пен оның серіктерінің арасына жік түсіп, Әмет Шәербекті алдына алып, атына мініп, қиядан құлап өледі. Жырдың таптық астары ел үшін қанша қайрат көрсетсе де, еңбегі бағаланбаған, бақытына жетпеген кедей батыр тағдырынан өте анық көрінеді. Атап өтерлік нәрсе — жырдың жалпы сарынында (ханның опасыздығы, жауды жеңіп, елін аман сақтаған ердің хан тарапынан қиянатқа ұшырауы) «Ер Тарғынмен» үндестік бар екендігі. Бұл өз алдына зерттеп, салыстырып көрерлік мәселе. Ал Мұрын жыраудан жазып алынған «Айсаның ұлы Ахмет» ноғай нұсқасымен бір түбірден таралған.

«Қарайдар мен Қызылгүл» — ноғай халқының сүйікті жырларының бірі. Мұнда кедей жігіті Қарайдар мен бай қызы Қызылгүлдің ғашықтығы олардың кезек диалогы арқылы әсерлі суреттелген. Қалыңға төлерлік мал жинауға алысқа аттанған Қарайдар сыртта көп қиындық көріп, қайта оралғанда сүйген қызының бір бай баласына ұзатылу тойына тап келеді. Сүйген жарының өзгеге ұзатылу тойының үстінен шығу — көне эпикалық сарын — бұл арада жаңғыра қайталанған. Ғашықтардың мұратқа жетпеуіне бас себеп — олардың таптық теңсіздігі екендігі жырдың әлеуметтік мәнін арттырады. Жырда екі жастың кіршіксіз іңкәрлігін, пәк махаббатын бейнелейтін тамаша көркем, ақиқатшыл шумақтар баршылық. Қарайдар жолаушылап жүргенде, Қызылгүл балшыға бал аштырып, «ғашығың қайтпас жерге кетіпті» дегенде оған былай жауап береді.

Үмітім бар Қарайдар
Келер ме деп бұл күзде.
Қыз ажарым бұзылып,
Әжім түсті нұр жүзге.
Аузы барып ұялмай
Сөз айтатын кім бізге?
Сүйрелеме оң-солға,
Алданбаспын әр сөзге,
Мың жыл жасар болсам да,
Сүйе алмаспын жарды өзге...

Жырдың сөз құрамы мен бейнелеу кестелерінде қазақ, қарақалпақ, қырғыз, өзбек, татар ауыз әдебиетінде жиі ұшырайтын суреттер («Кірпігі қайқы, қасы жай», «қыналы

бармақ Қызылгүл», «қара киіп, қан құсып, қара бауырым тілгенін», «қара жер», «құлан сан», «көмекейім бүлкілдеп, тілім келмес сөйлерге», «бедеу ат», «нар қамыс», «көгершіндей гөзелім», «шырын жан» «балдан тәтті», «нұр төгілген жүзінен», т. б.) мол. Жалпы қазақ, қарақалпақ, ноғай эпосының тіл кестесінде ғажап ұқсастықтар мен негізі бір нақыш, бейнелер мол екенін қарақалпақ зерттеушілерінің еңбектерінен де көреміз (Қ. Максетов, Каракалпакский эпос. Ташкент, 1975).

Орта Азия мен Қазақстан халықтарының көбіне ертеден қанықты «Бозжігіт» жыры ноғайларда да бар. Бұл да, сөз жоқ, зерттеу үшін қызғылықты материал. Жырда бірін-бірі түсінде көріп ғашық болған Бозжігіт пен Сайбжамалдың мұратына жете алмай, мерт болғаны көркем кестеленген. Мұнда да, ноғайдың басқа жырларындағыдай, оқиға өрілімі қаһармандардың диалогы түрінде беріледі. Өлең мен қара сөз кезек алмасып отырады. Бұл тараптан «Бозжігітте» халық романдарының сыпаты молырақ.

Аса қызғылықты құбылыстың бірі — «Бозжігіт» жырында қазақтың тұрмыс-салт жырларындағыдай жоқтау, естіртулердің мол орын алуы. Бозжігіттің өлген хабарын оның ата-анасына естірту өзінің құрылыс сарыны, бейнелеу кестесі жағынан қазақ өлеңдеріне тектес екендігіне күмән қалмайды. Мысал ретінде ноғай нұсқасынан төмендегі жолдарды келтірсе де болады.

...Қатын қалса, ер табар,
Бала қалса, мал табар,
Қызың қалса, жар табар.
Жан алқымға жеткенде
Ғаріп басың не табар?
Мінген атың бос қалса,
Мінетін ер табылар.
Киген тоның бос қалса,
Киетін ер табылар...

Ноғай халқының эпикалық мұралары ішінде «Шора батыр» жыры да кең танымал. «Шора батырдың» осы аттас қазақ жырымен кейбір ұқсастықтары да, елеулі өзгешеліктері де бар екенін көреміз. Жыр кейіпкерлерінің (Нәрік, Шора, Әли, т. б.) және олардың ру, ататегінің аттары бірыңғайлас келгенімен, суреттеле-

тін оқиғалардың сыпатында бөлектік бар. Сондықтан бұл жыр жеке версия ретінде қаралуға лайық. Мұнда Нәрік, Шоралар Қырым елінің адамдары болып сипатталады. Шораның Қырымнан кетуі сол елдің Әли би секілді әкім адамын ерегіс үстінде өлтіруіне байланысты болады. Нәрік те, Шора да зәбірлеуші емес, күштілердің зорлығына ұшырап, ерлікпен кек қайтарушы ролінде жүреді. Нәріктің қарагер атын тартып алған Әли биді Шора өлтіреді. Бұдан кейін Қырымда қалуға қауіптеніп, Қазан шаһарына барады, онда Сәли қарт дегеннің үйінде тоғыз жыл тұрады, кейін үлкен соғысқа қатысып, қарагер атымен Еділ суына батып өледі... Шораның қандай жаумен ұрысқаны, нендей ерлік көрсеткені ноғай жырлары жинағында айтылмаған. Жырдың асыл нұсқасы осылай ма, жоқ әлде құрастырушылар кейбір қысқартулар жасаған ба — ол жағы да бізге белгісіз. Қалай болған күнде де, «Шора батыр» жырының идеялық-көркемдік ерекшелігін, генезисін, варианттарын, версияларын анықтап, жырдың шын халықтық тұлғасын ашуға ноғай нұсқасы өз тұсынан қосымша, пайдалы дерек бере алатыны анық.

Ескерерлік мәнді мәселе — Шораның жау іздеген жортуылшы емес, зәбірленген әке-шешесінің намысын қуушы болып көрінуі. Әли бидің астамшылық, зорлығын естігенде Шора батыр былайша толғанады:

...Алдаспаным әкелші,
Аш беліме ілейін.
Ақ кіреукем әкелші,
Жалаңаш етке киейін.
Ақтәжінің өктем кеткен
Билерін,
Қуып барып жетейін.
Тарам-тарам етейін,
Тураған етей етейін.
Бөлек-бөлек етейін,
Бөріккен қойдай етейін.
Бөрідей шабын жыртайын.
Бөрік етіп киейін.
Бұл айтқаным етпесем,
Мұратыма жетпесем,
Нәріктің ұлы мен Шора,
Анамнан арам туған болайын.

Жырдағы көркем тұстардың бірі — Шораның алысқа аттанарда жұбайы Алтынмен қоштасуы. Бұл арада

Алтынның аузымен ежелгі жыраулар толғауына ұқсас өлең өрнектері төгілген. Соның бірер шумағын алып көрейік.

...Ай не болар күн кетсе,
Күн не болар, ай кетсе,
Алаңғар көзді ақ шортан,
Оның күші не болар.
Қазы жемен жалдан соң
Күйбеңдескен көп жаман,
Қотанды қойға қол созып
Қорлығын көп тигізер,
Анасы айдын теңіздей,
Жарқыраған көл кетсе.
...Атан жекпен нардан соң,
Сенен соң.

«Шора батырдың» нұсқалары көп екені белгілі. Олардың әрқайсысында оқиға түрлі аймақта өтеді. Сол нұсқалардағы кейіпкерлер әрекеті, оқиғалар өрілімі де басқабасқа. Демек, бұл жыр туралы түпкілікті тұжырым, қорытынды сөз айтуға әлі ерте. Ондай жинақты ғылыми пікір әр елдегі жыр версияларын, варианттарын салыстыра зерттеу нәтижесінде ғана тумақ. «Шора батырдың» ноғай версиясында Шораның ата-тегі туралы молырақ, нақтырақ дерек кездесуі жыр туралы ұғымды кеңейте түседі.

Ноғай жырларының бірі — «Әділ Сұлтан». Бұл жырдың да қазақ оқушысын қызықтырарлық сипаттары бар. Әділ Сұлтанның он жасынан жиырма жасына дейінгі өмір кезеңдерін шолып, әсірелеп суреттеу жалпы түркі, қыпшақ эпосына тән дәстүрді еске салады. Жырда қазақ, ноғай тілінің ертедегі кезеңін бейнелейтін оралымдар мен теңеулер жиі кездеседі. Мәселен, Әділ Сұлтанның анасы алыста жүрген ұлы түсіне кіргенін балгерге былайша күдікпен баяндайды.

Жауырынын жапқан қара айдар
Жазылыңқы көрінді.
Көмекейде қызыл тіл
Тартылыңқы көрінді.
Алты ат тартқан адырна
Сынған сынды көрінді.
Бұлтқа жеткен боз түндік
Бастырыңқы көрінді.
Ер мұраты екі аяқ
Созылыңқы көрінді.
Ер медеуі екі қол

Бүгіліңкі көрінді.
Ер шырағы екі көз
Жұмылыңқы көрінді.

Атап өгерлік мәселенің бірі — ноғай жырларында өзге эпостардың қаһарманы болып табылатын эпикалық ерлер аралас жүреді. Мәселен, «Шора батырда» — Мамай, Қазы, Қамбар, Құлыншақ; «Әділ Сұлтанда» — Үйсін ұлы Сүлеймен, Орақ ұлы Қарасай, Абдул-қазы Шелеби есімдері ұшырайды.

Туысқан халық ауыз әдебиетінің аса қызықты саласының бірі — «Қазақ жырлары». Ең алдымен бұл атаудың мәнісіне келейік. Үстірт қарағанда «Қазақ жырларын» қазақ халқы туралы немесе қазақтан ауысқан өлеңдер деп ұғып қалуға болады. Бірақ шындығында бұл терминнің мағынасы басқалау. Ноғай ауыз әдебиетін зерттеуші Әшім Секалиев мұны былайша түсіндіреді: «Революциядан бұрынғы жыр қазынасында қазақ жырларының қатпары айрықша қалың. Қазақ жырлары... — байлардың зорлығына төзе алмай, оларға бойсынбау үшін, олардан өшін алу үшін жат жерлерге «қазақ шығып» кеткен жарлы ноғай жігіттерінің шығарған жырлары (Ноғай халық йырлары. 1969, 20-бет). Бұл топтағы жырларда теңдік, ерлік, туған жер, жалғыздық, кедейлік, байлардың зорлығы жайында терең толғаныстар болады. Теңсіздікке, байлардың үстемдігіне қарсы күрес — қазақ жырларының негізгі сарыны.

Ноғай өлеңдерінің осы тобы «қазақ» деген сөздің әлеуметтік мазмұнын ашатын қосалқы дәлелдеме секілді. Сан рудан, ертедегі көп түрлі бірлестіктер мен одақтардың бөлшектерінен құралған біздің ата-бабаларымыз XV ғасырда Әбілхайыр ордасына наразы болып бөлініп шыққанда, жаңа ел мен хандық атын «қазақ» деп атағанын еске түсірсек те жеткілікті. Демек, «қазақ» ұғымы белгілі бір қысымға бағынышты болғысы келмей, еркін өмірді, тәуелсіз тіршілікті іздеушілерге беріліп келген жиынтық есім екен. Құмық халқының ауыз әдебиетінде кездесетін «қазақ жырлары да» ноғайдағымен қарайлас...

Әлеуметтік мағынасы осыншама өр, өжет атаудың поэзиялық ажары да ерекше. «Қазақ жырларынан» намыспен бақыт жолында жан кешіп, тәуекелге бел байла-

ған ерлердің рухы елес береді. Халықты, қаһармандыққа, қажырлылыққа үндейтін, ерлікке шақыратын, барлық пен жоқтық, батырлық пен ездік нарқын, азаматтықты насихаттайтын мұндай жырлардың тәрбиелік мәні күшті.

...Батыр қазақ көп жатса,
Алтын-күміс табар ма?
Батыр қазақ қақырмай,
Қанды көбік түкірмей,
Өлең төсеп, ет жемей,
Өлімші халге ұшырамай,
Қауғадайын сақалға
Күректей мұз қатырмай,
Атанның белін бүктірмей,
Анамыздың көзінен
Қанды бір жас төктірмей,
Әпкемізді аңыратпай,
Қарындасты қақсатпай,
Алатұғын арудың
Ақша бетін солдырмай
Барып, айдап қайтуға,
Тегін олжа мал бар ма?..

«Қазақ жырларының» бағыты мен сипаты осылайша келеді. Құбылыстың мәнін терең ашып, кемел толғап, үстемелетіп, әрі шешен, әрі көсем сөйлеу ежелгі жырлардан қалған салт болатын. Бұл үлгіні қазақтың бұрынғы көп жырау, жыршы, ақындары дамытып, көркейтіп отырған. Уақыт өте келе жеке ақындардың өлеңдері халық мұрасы ретінде жатталып, кейбір шумақтар мен тіркестердің иесін тауып болмайтындай халге жеткен. Ноғайдың «қазақ жырлары» дәл осы айтқандай халықтың ортақ мұрасына айналған.

«Қазақ жырларының» қай-қайсысында да біздің ертедегі ақын, жырау шығармаларымен сарындастық сезіледі. Мұның көп себебі болса керек. Соның бірі — ертеде қазақ пен ноғайдың бір мемлекеттік бірлестікте, орайлас тұрмыс-салт кешкендігінде, екі халықты құраған этникалық компоненттердің бірдейлігінде. Түрколог ғалымдардың күллі түркі тілдері ішінен қазақ, қарақалпақ, ноғай тілдерін ең жақын топ деп бөлетіндігі тегін емес. Демек, бұл арада жырлар «кімнен кімге ауысқан» деуден гөрі, сол жырларды тудырушылар мен сақтаушылар кім, олар қашан, қандай

жағдайда өмір кешкен деген сұрау анағұрлым шындыққа жуық келмек. «Қазақ жырларының» үлгісі кейінгі жыршы, ақындар термелерінде елеулі орын алатындығын аңғару қиын емес.

Ноғайдың тұрмыс-салт жырларынан да халқымызға қанықты сарындарды танимыз. Қалың мал төлеген адамға еріксіз ұзатылған қыздың мұң-наласы талай жырға өзек болған.

...Қою шашым төкпелі,
Мен әкеме өкпелі,
Өкпелі болмай қайтейін,
Бір жыл тұрсам көп пе еді?..
...Басымды жудым балменен,
Белімді будым талменен,
Ал шешектей қыз едім,
Алдап алды малменен.
...Теке мүйізі тең бе екен,
Тентекке ел тар ма екен,
Теңім тауып бермеген,
Әкемде ақыл бар ма екен?..

деген сияқты шумақтардың қазақ өлеңдеріне қаншалық жақын екенін дәлелдеп жатудың өзі артық.

Ағайын халықтың ауыз әдебиетінде боздаулар да тиісті орын алады. Сөз болып отырған жинақта бұл тектес өлеңдердің де бірнеше үлгісі келтірілген. Мысалы, келіншектің күйеуін жоқтауының көркемдік келбеті былайша болып келеді:

Алла жазған тағдырым,
Атам қосқан қосағым,
Етіме киген көйлегім,
Хас арғымақ жүйрікті
Кімге бердің мінуге?
Су тілесен, бал берген,
Ет қасыған тырнағым,
Қалампыр түсті көйлекті
Кімге бердің киюге?
Өзің алған құтсызды
Кімге бердің сүюге?...

Ауыз әдебиетінің көне жанрларына келгенде, ноғайдың жыр, өлеңдері қазақтың өз туындысы секілді. Мұны бесік жырынан да, қыз бен жігіттің қайым айтыстарынан да байқаймыз.

Әлем халықтарының фольклорындағы ортақ заңдылықтың бірі — классикалық эпостардың дәстүрі сар-

қылған кезде белгілі бір саяси-әлеуметтік оқиғалардың нақтылы ізімен туатын тарихи өлеңдердің көбеюі. Бұларда болып өткен істердің суымаған әсері, халықтың сол істерге деген көзқарасы, бағасы мейлінше анық елестейді. Ноғай ауыз әдебиетінде тарихи өлең жанрына жақын келетін туындылар мол екенін көреміз (солдат, түрме өлеңдері, т. б.). Мұндай шығармалардың танытқыштық сыпаты мол. Тіпті біз жоғарыда эпос санатында талдаған жырлардың бірсыпырасында тарихи аңыздар аралас келетін тұстар аз емес. Мұның өзі ноғай фольклорында архаикалық элементтер мен модельдер азырақ, оның есесіне нақтылы тарихи дәуірлердің шындығы басымырақ екенін аңғартады.

Тұрмыстық-салттық өлеңдердің дәстүрлі, таныс үлгілерімен қатар ноғай топырағында туған өзге түрлері де кездеседі. Солардың қатарында «Бөрі жыры» мен «Шегіртке жырын» атап көрсетуге болады. Осының соңғысында піскен егіске апат боп тиетін шегірткенің кесірі көрсетіледі.

Ел салады егінді,
Сен сүйесің тегінді.
Орағың жоқ, шалғың жоқ,
Қайтіп ордың, шегірткем?
Күрегің жоқ, қабың жоқ,
Қайтіп жидың, шегірткем?...
Басың бақыр қазандай,
Көзің соқыр сазандай,
Бармаққа шаншар етің жоқ,
Ұялатын бетің жоқ,
Ернің бар да, тілің жоқ,
Сенің келмес жылың жоқ,
Аузың бар да, тісің жоқ,
Адам сүйер ісің жоқ.

Ноғай ауыз әдебиетінде адам өмірінің барлық кезеңдерін, шаттығы мен қайғысын, үміті мен арманын, дүние, қоғам құбылыстарына бағасын, наным-сенімін бейнелейтін туындылар бар. Бесік жырынан бастап кісі өлгенде айтылатын боздауларға (жоқтаулар) дейінгі аралықта сан бояулы, алуан нақышты өлеңдер ұшырайды. Олардың көбі бізге төл мұрамыздай естіледі. Мәселен:

Әй, ақ бала, ақ бала,
Ақ қозыны бақ, бала.
Ақ қозыны бақпасаң,
Қаймақ саған жоқ, бала,—

деген жолдарды қазақ өлеңінен айырып алу қиын. Бұл және көптеген басқа мысалдар ноғай мен қазақ елдерін егіз, сөз өнерін етене жақын етіп таныта алады...

* * *

Совет жылдарында ноғай халқының мәдени дамуына мүмкіндік туды. Солтүстік Кавказдың басқа да халықтары секілді ноғайлардың да жаңа тағдыры басталды. Ноғайлар Ұлы Октябрь социалистік революциясына дейін де араб әрпімен жазу-сызуды білген ел. Бірақ патша заманында бұл халықтың рухани қажеті мүлде ұмыт қалдырылған еді. Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, тіпті «ноғай» деген сөздің өзі тым сирек айтылып, тарихи ізі көмескілене бастаған-ды. Түрлі әкімшілік аудандарға бөлшектеніп кеткен ноғайлардың қайта тұтасып, бірігуі мүлдем мүмкін еместей көрінетін.

Бұл күнде Қарашай-Черкес автономиялық облысының, Дағыстанның баспаларынан ноғай тілінде кітаптар, газеттер шығады. Кейбір жинақтар Москвада жарық көреді. Ноғайлар отызыншы жылдарда латын алфавитін қабылдаса, қырқыншы жылдардан бері славян әріптеріне негізделген жазу жүйесіне көшті.

Ноғайдың жазба әдебиеті де дамып келеді. Бірнеше ноғай қаламгерлері — СССР Жазушылар одағының мүшесі. Әдебиеттің өсіп келе жатқан жас күштері өз алдына бір төбе. Бұлардың туындылары Черкесск қаласында шығатын облыстық «Ленин жолы», Дағыстанда басылатын аудандық газет беттерінде де жарияланып тұрады.

Өз елінің тарихын, этнографиясын, тілін, әдебиетін зерттейтін ноғай ғалымдарының да еңбектері елеулі. Бұл қатарда тарихшылар Қызылгүл Жәнібекова, Рамазан Керейтов, фольклоршы Әшім Секалцев, әдебиет сыншысы Шаһидат Құрманқұлова есімдерін келтіруге болады.

Ноғай халық жырларының антологиясы алғаш рет

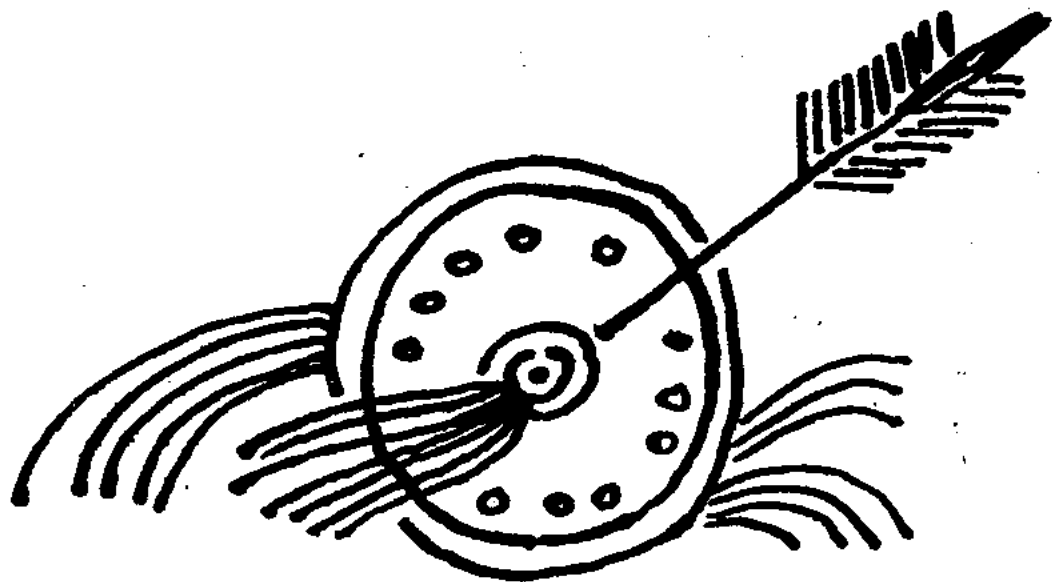
басылып отыр. Мұны мәдени өміріміздегі елеулі оқиғалардың бірі десек, артық айтқандық болмайды. Бұл жинақтан оқушы ноғай мен қазақтың көркем сөз өнер дәстүрі қаншалықты жақын, тіпті көп ретте бірдей екенін де аңғара алады. Сондай-ақ кітаптан ноғай елінің тарихи-әлеуметтік даму жағдайларына орай туған тың өрнектер де танылса керек. Ең маңыздысы сол — антология түркі тілдес халықтардың, соның ішінде қазақ пен ноғайдың бір заманда «төскейде малы қосылған, төсекте басы қосылған» елдер екенін бүгінгі қауымға жете таныстыра алады. Ал ауыз әдебиетін зерттеушілерге ноғай фольклоры салыстырып тексерерлік қаншама тың мағлұмат бере алатыны өз алдына бір мәселе. Тарихшыларымыз қазақ халқының этногенезін шындап зерттеуге мойын бұрса, ноғай деректері ауадай қажет болатыны да түсінікті.

Халықтар арасындағы достық пен ынтымақты күшейту мұратын жүзеге асырудың жолдары тіпті көп. Біз Солтүстік Кавказдағы ноғай ағайынның кейбіреулері қазақ тіліндегі газет, журналдарды жаздырып алып оқитынынан да хабардармыз. Шындап келгенде көршіміз қарақалпақтар секілді ноғайлар арасынан да қазақ тіліндегі басылымдардың оқушысы көбейе беруіне барлық негіз бар. Ол үшін мәдени, әдеби, рухани байланыстардың жүйелі де жігерлі жүріп жатуы, халықтардың бір-бірінің тарихымен, қазіргі жағдайымен толық мәнінде таныс болуы шарт...

Рахманқұл БЕРДІБАЕВ,
филология ғылымдарының докторы, профессор.

Эпостық жырлар

АЙСЫЛДЫҢ ҰЛЫ ӘМЕТ БАТЫР

Бұрынғы заманда Айсыл деген батыр болған. Оның өзі Жәнібек ханның сарай батыры саналған.

Айсыл батыр ханмен сыйыспайды, сол үшін хан оны жақтырмайды, оған дұшпандық жасайды. Ақырында Айсыл батыр әйелі мен Әмет атты жас баласын қалдырып, өзі қазақтыққа шығып кетеді.

Айсыл батыр көп жылдар бойы қалың орман ішінде ғұмыр кешіп, тұла бойын түк басып, адам танымастай қалыпқа келеді.

Хан оны ұмытпайды, қашан да болса ол маған бір қастандық жасар деп, Айсыл батырды ұстау үшін артынан қуғыншы әскер жібереді. Олар шаршамай іздеп, Айсылды тоғай ішінен табады. Олар алдымен мал сойып, қазан асып, Айсылды шақырады. Айсыл кідірмей-ақ бірден келеді, алдына тартылған етті жемек боп, жауырын сүйекті алып қарайды да:

«Жауырын сүйек халықтың басына күн туғанын көрсетіп тұр, елге жау шапса керек. Елге қиыншылық төнген күнде, ханмен араз-

дығымды қоя тұрып, халыққа жәрдем бермесем болмас», — деп орнынан тұрады. Осы кезде Айсылды қалай ұстаймыз деп амал таба алмай отырған қуғыншылар қуанысып қалады.

Айсыл алдымен өз үйіне келеді. Әмет батыр үйде жоқ еді. Әкесінен жастай қалған Әмет ер жетіп, атақты батырлардың санатына қосылған екен.

Бір кезде Әмет үйіне оралады, белдеуде байлаулы тұрған үлкен атты көріп, үйінде қонақ бар екенін сезеді. Ол Айсылдың өзіне қарамай, оның қабырғаға сүйеулі тұрған, адам көтере алмайтын қару-жарақтарына қызығады, әкесін танымайды да, онымен ісі де болмайды. Әмет Айсылдан рұқсат сұрап, садақты тартып қарайды. Көп батырлар тарта алмаған садақты Әметтің іркілмей тартқанын көріп, баласының батыр болатындығына көз жеткізеді. Содан соң Айсыл Әметке әкесі екендігін білдіреді.

Осы кезде қалмақ ханы бұларға жаушылыққа келеді деген хабар естіледі. Жауға Айсыл батыр өзі бармай, баласы Әметке баруға рұқсат етеді және де Әметті бір қартқа жібереді. Ол қарт Әметке өзінің сақтап жүрген садағы мен бір жүйрік атын береді. Жауға аттанатын батырлар үшін хан той жасап, ат шаптырып, ойын-сауық құрып жатыр екен.

Олардың ішіне Әмет батыр да келіп қосылады. Ат жарыста Әмет батырдың аты бәрінен де озады. Хан Әметті танымай, бұл кімнің баласы екен деп сұрайды. Айсыл батырдың баласы дегенді есіткенде, көңілденіп тұрған ханның түсі бұзылып кетеді.

Жаудың келіп қалғанын естіп, хан әскерімен шығып, соғыс бастайды. Ханның көп әскері қырылып, өзі қолға түсуге шақ қалады. Сол кезде Әмет өзінің жүйрік атын түсіп беріп, оның қашуына жағдай жасайды. Хан өлімнен аман қалғанына қуанып, Әмет батырға Шәербек атты қызын беруге уәде

қылады. Әмет майдан даласында қалады, хан қашып құтылады.

Хан қасындағы жендеттерімен арып-ашып келе жатып, жолда Бұғылы байға дем алуға тоқтайды. Бұғылы бай өзіне қонаққа хан келгеніне қуанып, үлкен той жасайды. Хан қайтар кезінде Бұғылы байдың ұлы Темірге қызы Шәәрбекті беріп, құда болуға бел байлайды. Ханмен құда болғанға мейманасы тасқан Бұғылы бай көп сыйлық беріп, ханды сарайына әкеліп салады.

Сарайда ұлан-асыр той болып жатқан кезде, Әмет батыр дұшпанды жеңіп, көп олжамен аман-есен қайтып келеді. Ханның уәдесінде тұрмағанын көріп, Әмет батыр бірден сарайға кіреді. Әметті соғыста өліп қалар деп ойлаған хан оның тірі екендігін көріп, таң қалады. Хан Әметке бір тостаған қымыз береді. Әмет қымызды қолға алып тұрып былай дейді:

Ана-Еділ бастан былғанды,
Тезірек тынса игі еді.
Енесінен тел қозылар айрылды,
Енелерін тезірек тапса игі еді.
Айсылдың батыр Әметі аттанды,
Өлең бітпей, шөп кеппей,
Омыртқасын ез алқадай ол бүкпей,
Өлімші жаман іске ұшырамай
Бұл жазымнан аман келсе игі еді.
Ұсарма, жандар, ұсарма,
Арғымақтай жануардың
Аяғын тал жібекпен тұсар ма,
Елдің басы Жәнібек хан
Бұғылы байдың ұлына,
Бұғысын баққан құлына,
Айсылдың батыр Әметі тірі тұрғанда,
Қызын бергенге ұсар ма?
Ұсады, жандар, ұсады,
Арғымақтай жануардың
Аяғын тал жібекпен тұсады.
Екі жүзді Жәнібек
Бұғылы байдың ұлына,

Бұғысын баққан құлына
Айсылдың батыр Әметі тірі тұрғанда,
Қызын бергенге ұсады.
Бұлқыншағын бұрармын,
Бұрып жолға салармын.
Керегенді кесермін,
Кесіп шонтық етермін.
Елінді екі бөлермін,
Елтір тауға жабармын.
Бөлек-бөлек етермін,
Мұратыма жетермін.
Бұл айтқанымды етпесем,
Мұратыма жетпесем,
Әкем Айсыл, мен Әмет,
Әкемнен енші де алмай, мал алмай,
Дүниеден құрдым кетермін.

Бұл сөздерді айтып, Әмет батыр қымыз құйған ыдысты жерге қойып, шығып кетеді. Хан ашуланып, Әметті өлтірмек болады, оны қарттар мақұл көрмейді. Сонда Әметтен құтылудың жолын іздеп, қарттардан кеңес сұрайды. Қарттардың біреуі: «Екі күйеуді шатраш* ойнату керек, қайсысы ұтса, Шәәрбек соныкі болсын», — деп кеңес береді. Әмет те, Темір де ризашылық білдіріп, шатыраш ойнауға кіріседі. Ханның қызы Шәәрбек екінші үйде құрбыларымен бірге отыр екен. Әметтің хәлін білу үшін, жастықтар беріп бір қызды жібереді. Бұғылы байдың ұлы Темір ханның қызын сыйлап, жастықты басына көтереді, Әмет батыр болса, хан қызының жастығын астына басып отырады.

Жастық әкелген қыз Әметтің жеңіле бастағанын көріп кетеді. Жіберген жастықтарды Темірдің басына көтергенін, Әметтің астына салғанын есіткенде Шәәрбек: «Бай баласы — жарамсақ екен, батыр баласы «жігіт екен», — дейді. Әметтің ойыннан ұтыла бастағанын естіп, Шәәрбектің өзі келіп, терезеден сығалап қарайды да, былай толғайды:

* *Шатраш* — шахматқа ұқсас ойын.

Атты аттай ойнатсаң,
Пілді пілдей ойнатсаң,
Ханның қызы Шәербек
Түсер бұғау құрыққа.

Осыдан кейін Әметтің көзі ашылып, ойынды ұтып шығады. Бұл хабарды хан ести сала ашуланып, қызымды Әметке бәрібір бермеймін дейді. Әмет оңайлықпен іс бітпейтінін біліп, қызды алып қашпақ болады. Атын жақсылап ерттеп, қызға жолығатын кеште атына қарап былай деп толғанады:

Сыпыра сауыр, сұлу төс,
Сыдыра шапшы, жүйрігім,
Бетегелі белдерден
Зымырай шапшы, жүйрігім.
Сарай алды тар соқпақ,
Жан алып, жан беруге барамыз,
Ашуыңды айналаға байқатпай,
Аяғыңды анық басшы, жүйрігім.

Сонан соң Әмет батыр аттанып, Шәербек жатқан ұшпа шатыр алдына барып тұрады. Әметтің келгенін білген Шәербек ұшпа шатырдан қарғиды. Әмет оны жерге түсірмей қағып алады.

Қалмақтан тартып алған
Хан таңбалы қара атты
Сарай жаққа қаратты.
Атадан қалған алты құлаш ала атты
Шатыр жаққа ойнатты,—
Шәербектей аруды
Тау жаққа ала жөнелді.

Әмет пен Шәербектің қашқанын естіп, хан қуғыншы жібереді. Қуғыншылардың бастығы Алау батыр болған. Алау батырдың таяп қалғанын біліп, Шәербек тынышсызданғанда, Әмет батыр былай толғайды: